

A MAGYARORSZÁGI, 11. SZÁZADI, ORTODOX MONOSTORTEMLOMOK TÉRSZERKEZETE

I. ELŐSZÓ, A DOLGOZAT CÉLKITŰZÉSE, ELŐZMÉNYEI

Jelen tanulmányunkban a 11. századi, magyarországi, ortodox monostortemplomok térszerkezetét igyekszünk áttekinteni. Olyan épületekre koncentrálva, ahol az alaprajz, illetve a téralkotás a régészeti feltárás eredményei alapján rekonstruálható. Az egyes templomok térszerkezetére vonatkozó adatállomány áttekintésén túl a vizsgált épületek építészettörténeti kapcsolatait is igyekeztünk felvázolni.

Dolgozatunk egy olyan nagyobb áttekintés¹ részlete, amelyben a bizánci, illetve bizantinizáló hatásokat igyekeztünk összefoglalóan elemezni a 11. századi Magyarország egyházi építészetében. Kutatómunkánk során – a magyar építészettörténetben elterjedt gyakorlattal ellentétben – nem az egyes kőfaragványok ornamentikája,² hanem egyes sajátos térszerkezetek³ szolgáltak a bizánci hatás elkülönítésének alapjául. Az első megközelítésben igencsak bőségesnek tűnő forrásanyagot három csoportra osztottuk. Az első, sajnos csak három templomból álló csoportot – Szerémvár (Mačvanska Mitrovica, Szer.), Zselicszentjakab, Zebegény – alkották a biztosnak tűnő példák, ahol a bizánci hatást a térszerkezet legalább egy-egy sajátos elemével is alá lehetett támasztani. A második csoportba tartoztak a bizonytalan példák, ahol a térszerkezet bizánci eredetisége csak az egyik lehetséges megoldást jelenti. E körbe soroltuk pl. a székesfehérvári, az óbudai vagy a kalocsai bazilikát, vagy a mai Budapest déli szélén álló, egyhajós, és talán egykor egy kis kupolával is rendelkező kánai monostortemplomot. A harmadik csoportba olyan épületek kerültek, amelyek térszerkezete végső soron ugyan bizánci eredetűnek bizonyult, de azt mégsem magából a Bizánci birodalomból, hanem sokkal inkább az itáliai proto-, illetve korai romanikából lehetett levezetni. A magyar kuta-

* A szerző az MTA BTK Régészeti Intézete munkatársa; e-mail: takacs.miklos@btk.mta.hu

1 Takács (sajtó alatt).

2 Lásd, pl.: Tóth M. 1978, 29–51; Marosi 1984, 16., ill. 218. old. 16. jegyz; Tóth S. 1963, 115–141; Tóth S. 1994a, 54–71. Egy ritka kivétel: Marosi 1983, 13–20.

3 Az alábbi templomok 11. századi építési fázisának a vizsgálata alapján igyekeztünk a bizánci építészet közvetlen vagy közvetett hatását kimutatni: Budapest – Kána, monostortemplom, Feldebrő, Kalocsa – Székesegyház, Óbuda – Prépostsági templom, Pankota (Pāncota, Rom.) – Kopaszhegy, Pásztó, Székesfehérvár – Arany János utcai templom, Székesfehérvár – Rózsa utcai templom, Székesfehérvár Prépostsági templom (=bazilika), Szekszárd – Apátság, Szerémvár (Mačvanska Mitrovica, Szer.), Tarnaszentmária, Tihany – Oroszkő, sziklatemplom, Veszprémvölgy, Visegrád, Zebegény – sziklatemplom, Zselicszentjakab.

tásban sajnos csak néhány ember által vallott nézethez csatlakozva, e körbe tartozónak tekintjük nemcsak a sok vitát kiváltó *feldebrői* I. templomot, vagy a *pásztói* I. monostor-templomot, illetve a *visegrádi* Szt. András-monostor I. templomát, hanem még a kutatás által a korszak leginkább bizánci térszerkezetű épületének tartott *szekszárdi* apátsági templomot is.

Több alkalommal is felbukkant már a magyar szakirodalomban jelen dolgozatunk kérdésfelvetése: a bizánci hatás kimutatásának a lehetősége a 11. századi Magyarország ortodox monostorainak az építészetében. Egy, a maga nemében klasszikusnak számító munka következtében: a magyar bizantinológia legnagyobb alakja, Moravcsik Gyula értekezett a magyarországi, 11. századi alapítású, ortodox monostorok problematikájáról,⁴ az őt kivonatoló szakemberek egy része pedig építészettörténeti jellegű megjegyzéseket is tett. A görög katolikus egyház magyarországi történetét az áttekintés igényével elemző kutatók szoktak a legtávolabb jutni e téren,⁵ sajnálatos tényként azonban az is megállapítható, hogy az ilyen munkákban olvashatók leggyakrabban sematikus, az egykori valóságot leegyszerűsítő megállapítások. Olyan gondolatmentek, ahol a monostor ortodox volta alapján az – egyébként ismeretlen térszerkezetű – templom bizánci jellegét is tényként rögzítik. Miközben közismert tény, hogy azokon a helyeken, ahol a keleti és a nyugati egyház a korai középkorban egymás szomszédságában létezett, igenis voltak áthatások. Egyetlen, de jellemző példaként Itáliát említjük, mert az Appennini-félsziget déli, középső és északi részén is több, a fenti tételt önnön létével cáfoló templom áll. Egy-egy kiragadott példaként a *stilo*i la Cattolicára,⁶ illetve a *velencei* S. Marcora⁷ utalunk. Ezeket bizonyosan a bizánci építőmesterek bevonásával építették, bizánci minták alapján, hogy utána bennük a nyugati egyház szertartásrendje szerint folyjék a liturgia.

II. A FORRÁSANYAG JELLEGÉRŐL ÉS AZ ELEMZÉS MÓDJÁRÓL

Dolgozatunkban az alábbi 11. századi monostor-templomok térszerkezetét elemeztük: *Szerémvár* (= *Sirmium*) – Szt. Ireneus-monostor, *Zebegény* – sziklatemplom, *Visegrád* – Szt. András-monostor, *Veszprémvölgy* – apácakolostor.

Dolgozatunk elkészítése során alapvető fontosságúnak tartottuk az adatállomány átrostálását, a megbízható adatok felhasználását, a gondolati panelek kizárását, valamint az indokolatlan egyszerűsítés veszélyének az elkerülését. Csak olyan templomokat elemeztünk, ahol – első feltételként – az írott adatok alapján a monostor ortodox voltát igazolni, vagy legalábbis jó okkal feltételezni lehetett. Egy további előfeltétel volt az, hogy az adott templom alaprajza a régészeti feltárások során rögzített falszakaszok alapján megbízható módon rekonstruálható legyen. A fentebb felsorolt négy templomot an-

4 Moravcsik 1938, 401–422.

5 Pirigyi 1982, 19.

6 E templomra Török László hívta fel a magyarországi kutatás figyelmét: Török 1970, 117.

7 Mango 1986, 179. old., 241. ábra.

nak következtében tartottuk elemzésre alkalmasnak, mert egyfelől: ezek esetében kellő számú utalással rendelkezünk arról, hogy ezek a 11. században ortodox monostorként működtek, másfelől pedig alaprajzukat régészeti feltárások segítségével sikerült tisztázni. Végezetül: az alaprajzok és térszerkezetek összehasonlító elemzése során nemcsak a bizánci emlékekre, hanem a korabeli Nyugat építészetére is igyekeztünk hangsúlyosan figyelni. Így alakulhatott ki azon végeredmény, hogy a négy felsorolt templom térszerkezete három különböző, és egymással csak részben összekapcsolható forrásból vezethető le.

III. SZERÉMVÁR – SZT. IRAENEUS-MONOSTOR (2. ábra)

E templom térszerkezetének ismertetése előtt mindenképp szólni kell az egész régióról, a szakirodalomban makacsul továbbélő pontatlanságok, illetve tévedések korrekciója érdekében. Szerémvárnak nevezi a magyar történettudomány egy olyan városias agglomeráció koraközépkori fázisát,⁸ amely a Száva folyó mindkét partján állt (1. ábra), és az ókorban a *Sirmium*, a középkorban (magyarul) a Szerémvár, Szávaszentdemeter, illetve *Szenternye* nevet, az újkorban pedig a *Mitrovica*, *Mitrowitz*, illetve *Sremska / Mačvanska Mitrovica* nevet viselte. E város kulcsszerepet játszott a Kárpát-medence déli peremén, olyannyira, hogy tőle kapta a Szerémség nevet a Duna és a Száva közeleti harmada.

A tanulmányunkban tárgyalt templom lelőhelye, a *Zidine* vagy *Širingrad* nevű magaspart a 19. századi folyószabályozás óta a Száva déli oldalán, tehát annak jobb partján terül el, a város magját alkotó bal parti résszel átellenben.⁹ A déli partszakasz egy olyan kis sziget volt a *sirmiumi* agglomerációban, amelyet az ókorban híd, a középkorban pedig rév kötött össze a város központi részével. E szigeten állott a középkorban, a Diocletianus idejében mártíromságot szenvedett Szt. Ireneusnak szentelt monostor, amelyről a hely a magyar *Szenternye* nevet kapta. A sziget pedig azért válhatott a *sirmiumi* püspökszent tiszteletének központjává, mert a templom II., azaz korai középkori fázisának építői – joggal feltételezhetően – úgy gondolták, hogy a hídról vízbe vetett hitvalló testét e szigeten temették el. Elgondolásukat az támogathatta, hogy a szigeten az ókeresztény időkben temető és kultuszhely létesült, egy olyan mauzóleummal, amelynek a korai középkorban még állhattak egyes falai.¹⁰ Az azonosítás oly mértékig sikeres volt, hogy azt igazoltnak látta Györffy György is 1952-ben, amikor a város középkori történetét a teljes írott forrásanyag alapján áttekintette.¹¹ Csak az újabb *sirmiumi* ásatások, pontosabban a város északi temetőjének kibontása, és ezen belül egy emléktábla-töredék megelérése révén válhatott bizonyossá az, hogy Iraeneust a 3-4.

⁸ A település középkori történetének rövid vázlata: Takács 1994, 460.

⁹ A lelőhely topográfiáját vázolta: Popović, V. 1975, 265.

¹⁰ Popović, V. 1966, 136-137; Popović, V. 1967, 132-138; Popović, V. 1975, 265-270; Minić 1980.

¹¹ Györffy 1952-1953, 1. rész, 325-362.

század fordulóján nem a szigeten, hanem a város másik, északi temetőjében helyezték örök nyugalomra.¹² Az újabb kutatások tehát irrelevánssá tettek egy – korábban maga Vladislav Popović által tételesen is megfogalmazott¹³ – kérdésfelvetést, hogyan tudták azonosítani a 9. században a Szt. Iraeneus-kultusz 4. századi helyét. A kiválasztás fő szempontja a 9. században ugyanis minden valószínűség szerint nem egy kultuszhely-kontinuitás lehetett, hanem a régi temető, és a benne álló egykori memória romjainak a könnyen azonosítható volta.

Az írott források és a régészeti leletek is arra utalnak, hogy *Sirmium* városa az 582-es avar foglalást követően elnéptelenedett.¹⁴ A régészeti leletek azonban azt is jelzik, hogy az elnéptelenedés nem lehetett teljes: a császári palota romjai között az avar korban egy temető létesült,¹⁵ ami egy – egyelőre meghatározhatatlan szintű, de a korabeli falusias település nagyságát aligha meghaladó szintű – településre utal. *Sirmium/Szermion* a 9. században éledhetett újjá, az után, hogy az ókori város régióját, a Szerémséget az észak-nyugat felé terjeszkedő bolgárok elfoglalták, minden bizonnyal már a 9. század elején.¹⁶ Mivel 9-11. századi telepnyomok csak és kizárólag a mai *Mačvanska Mitrovica*-hoz tartozó Száva-szigeten kerültek elő,¹⁷ nem a 7-8., hanem a 9-11. század vonatkozásában helytálló Györffy Gy. elgondolása az antik város topográfiai összezsugorodásáról.¹⁸ A Száva szigetén álló *Sirmium/Szermion* szerepet játszott továbbá az I. bolgár államnak egy Sámuel nevű főember által, Macedóniában, a 10. század utolsó harmadában, újjáélesztett utódállamában is. Olyannyira, hogy e tiszavirág életű birodalom éppen *Szermion* 1018-as bizánci elfoglalása után tűnt el végleg a balkáni térség politikai térképéről.¹⁹

A balkáni térség egyházjogi viszonyait újrafogalmazó, 1019-es, konstantinápolyi zsinat határozatai²⁰ alapján joggal feltételezhető, hogy *Szermion*-ban a bolgár fennhatóság idején püspökség létesült, Szt. Iraeneus titulussal, és ezen intézmény – a hivatkozott forrás tanulsága szerint – a bizánci visszafoglalás utáni időkben is fent tudott maradni. A Száva-szigetén álló, stratégiai fontosságú erősített város – magyar nevén *Szerémvár*, később *Szenternye* – minden valószínűség szerint 1071/1072-ben került első ízben magyar kézre. E foglalás azonban a magyar-bizánci határháborúk miatt csak a 12. század végén, Mánuel császár halála után vált végleges érvényűvé, hiszen ezen időponttól a határ egészen az oszmán törökök előretöréséig a macsói bántság déli széléig kitolódott

12 Popović, V. 1993, 26.

13 Popović, V. 1980, I-V. old.

14 Popović, V. 1993, 21-27; Popović, I. 1997, 48-54.

15 Takács 2002, 326.

16 H. Tóth 2007, 28.

17 Minić 1980.

18 Györffy 1952-1953, 1. rész, 325-362. Elfogadja e nézetet Popović, V. 1980, I-V. old.; Andrić 2008, 116-119.

19 *Szermion* elfoglalásának körülményeit a közelmúltban elemezte: Pirivatrić 1997, 131.

20 A magyarországi egyházjogi viszonyok szempontjából értékelte e zsinatot: Baán 1995, 1167-1770.

déli irányban.²¹ Dolgozatunk témájától távol vezetne a szermioni püspökség valószínű továbbéléséről és lehetséges utóhatásáról folytatott vita mégoly vázlatos ismertetése. Az viszont igencsak szorosan kapcsolódik dolgozatunk témájához, hogy 14. századi források szerint *Szenternyén* egy olyan ferences kolostor állt, amelyet az ortodox monostorból alakítottak egy katolikus szerzetesrend rendházává.²²

A korai középkorban igen nagy jelentőséggel bíró, de a 19. század második felétől már nem létező Száva-szigeten álló templom alapfalai a 19-20. század fordulóján kerültek napvilágra első ízben,²³ rendszeres feltárásukra azonban csak 1966–1967-ben D. Minić és V. Popović ásatása révén került sor.²⁴ A munkálatok során a templom keleti részét, és a körülötte elterülő temetőt bontották ki. (A templom nyugati részére ui. az 1960-as évek elején ráépült a szomszédos hajógyár egyik épülete). A szentélyfej feltárása során négy építési periódust sikerült elkülöníteni. Ezek közül az első az ókeresztény korbá, további kettő a korai középkorba keltezhető, míg az utolsó átépítés java középkori, gótikus. A jelen dolgozat szemszögéből a második építési periódus bír különleges jelentőséggel. Ekkor épült ugyanis meg a bazilikális elrendezésű, háromhajós templom.

Kelkezés: a feltárás során csak annyit sikerült tisztázni, hogy a *szenternyei* II. templom a 9-10. század fordulója és a 11. század első két harmada közötti időszakban épült, e széles időrendi sávból pedig vagy a 10. század eleje, vagy a 10-11. század fordulója, vagy pedig, esetleg csak a 11. század harmadik-negyedik évtizede tűnhet valószínűbbnek.²⁵ A bizonytalan időrend arra utal, hogy sajnos nem dönthető el, hogy e bazilikát az I. bolgár állam valamelyik főembere, vagy az ezen államot Macedóniából újjáéleszteni igyekvő Sámuel cár építette-e, vagy pedig az épület – harmadik lehetőségként – az 1018-ban lezajló bizánci visszafoglalás és berendezkedés emléke. Mindhárom megoldás mellett sajnos csak érvek sorakoztathatók, jól keltezhető leletek nem. A feltáró azonban még így is az 1018-as bizánci visszafoglalás utáni időpontot tartja valószínűbbnek.²⁶ Az építés kissé bizonytalan, de a 9-10. század fordulója elé nem tehető kezdete, illetve a bolgár fennhatóság ténye kizárja annak a lehetőségét, hogy a *szenternyei* templomot összefüggésbe lehessen hozni Szent Metód 869-ban Rómában elnyert püspökségével. (Ne felejtjük el Boris/Mihály bolgár kán – némi közjáték után – a bizánci térítés mellett döntött 867-ben.²⁷ Így aligha hihető, hogy a római pápa egyházjogi döntéseit a *Sirmiumot/Sermiont* birtokló bolgárok bármilyen szinten igyekeztek volna végrehajtani.) Az el-

21 Györffy 1952-1953, I. rész, 338-343

22 F. Romhányi 2000, 62.

23 Popović V. 1966, 136-137.

24 E munkálatokról lásd: Popović V. 1966, 136-137; Popović V. 1967, 132-138; Popović V. 1975, 265-270.

25 A templom 3. fázisának keltezéséről lásd: Popović V. 1975, 267-268.

26 Popović V. 1975, 268.

27 Boris/Mihály kán választásának körülményeit nagy részletességgel ismerteti: Magyar 1982, 839-879.

mondottak következtében a *szenternyei* romtemplom szentélyében feltárt sírt²⁸ egészen egyszerűen nem érdemes – Boba Imre nyomán – Szent Metóddal, a szláv liturgikus nyelv és írást megteremtő testvérpár, idősebbik és 885-ben elhunyt tagjával kapcsolatba hozni.²⁹ Annak ellenére sem, hogy a *szenternyei* romtemplom szentélyében feltárt váz mellkasán kibontott erekljetartó kereszt³⁰ ténylegesen egy egyházi előkelőségre utalhat. Vladislav Popović ellenérvei³¹ feleslegessé tették a további vitát az állítólagos *sirmiumi* Metód-sírról. Magyar szempontból sem Boba Imre Metód-azonosítása, sem pedig a *szenternyei* kolostor bolgár vagy bizánci alapítása körüli kétségek nem tűnnek igazán fontosnak. Sokkal lényegesebb kiemelni, hogy a bazilika már állt a sziget 1071/72-es magyar elfoglalása során, és igencsak valószínű, hogy az uralomváltást is átvészelte. Erre utal egyrészt a 2. fázis felett pusztulási réteg hiánya, másrészt pedig az is, hogy a 3. építési fázis, a 13. század első harmadára tehető.³²

A fentebb csak vázlatosan ismertetett történeti események miatt lehet, sőt kell a szerémvári Szt. Irenaeus-bazilikát mind a bizánci mind pedig a magyarországi építészettörténet keretei között tárgyalni. Érdemes e körülményeket ismételten megfogalmazni: a bolgár, illetve a bizánci kontextust. A bolgár kontextust az I. bolgár állam, illetve annak 10-11. század fordulóján létrejött, és tiszavirág-életűnek bizonyult utódállama, a bizáncit pedig az 1018 és 1071 közötti bizánci uralom jelenti. Ez utóbbit zárta le Szerémvár 1071/72-es magyar elfoglalása, ami egyben egy sajátos magyar kontextus megfogalmazásának a lehetőségét is biztosítja. Mert Szerémvár elfoglalása révén a 11. századi Magyarország területi keretei közé került egy olyan monostor és – dolgozatunk témája miatt hangsúlyosan ki kell emelni – annak temploma is, amelyről joggal feltételezhető, hogy nem nyugati, hanem bizánci minták alapján épült fel a 10-11. század fordulóján.

A szakirodalomban – amint erre már utaltunk – mutatkozik némi bizonytalanság ama tekintetben, vajon a *szenternyei* Szt. Irenaeus monostor a 10. század folyamán, vagy pedig a 11. század közepső harmadában, vagyis a bolgár vagy a bizánci uralom idején létesült-e. A monostortemplom pontosabb értelmezését azonban nem e körülmény gátolja igazán, hanem a feltárt falrészletek hiányos volta. A megmaradt részletek alapján bizonyos, hogy a *szenternyei* monostortemplom II. periódusa bazilikális térszerkezetű volt, egyszerű szentélyfejjel. A félkör alakú, meglehetősen széles szentélyhez két oldalról egy-egy egyenes lezárású oldalhajó csatlakozott. A megfigyelhető falszakaszok hiánya miatt nem lehet megállapítani, kialakítottak-e a mellékhajók keleti oldalán egy-egy, nyugati oldaláról fallal, vagy esetleg csupán árkádivvel lezárt teret. A *szenternyei* II. templom hosszát, illetve a két árkádsor íveit alátámasztó táмок számát a későbbi bolygatások miatt nem lehetett megállapítani. Csak annyi bizonyos – szentélyfej közelében

28 Ercegović-Pavlović 1980, 18–20.

29 Boba 1973, 393–397.

30 Ercegović-Pavlović 1980, 38. t. 1–2.

31 Popović, V. 1975, 265–270.

32 Popović V. 1975, 268.

feltárt egyik alapozás tanulsága szerint –, hogy a bazilika terét pilléreként nyugvó árkád-sorok osztották három hajóra. Ugyanígy arról is hiányoznak az adatok, csatlakozott-e nyugatról előtér a háromhajós hosszházhoz.

A szerémvári Szt. Ireneus-monostor templomát a feltáró is, és más szerb építészettörténészek is a középbizánci kor balkáni provinciális építészetének a részeként elemzik. E megközelítés mondhatni magából a régió fentebb már ismertetett, 10-11. századi történetéből következik. A történeti érvek alapján kialakított tétel építészettörténeti érvekkel is alátámasztható. A háromhajós bazilika számos példáját lehet kimutatni balkáni térség 10-11. századi egyházi építészetében, a szenternyei II. templommal azonos szentélymegoldással. A párhuzamok többsége a 9-11. században épült: *Pliska* – 13-as,³³ illetve 29-es³⁴ bazilika, az egyik *serresi* templom,³⁵ a *serviai* katolikon,³⁶ a *Staro Nagoričino* – a kolostortemplom I. építési fázisa,³⁷ valamint a *Veliki Preslav* – Čerešeto,³⁸ illetve a 4-es bazilika (=kétoszlopos bazilika).³⁹ A szakirodalomban fellelhető továbbá néhány olyan, 5-6. századi bazilika is, amelyeket a 9-11. században e szentélymegoldással építettek újjá: *Butrint*,⁴⁰ *Čatalar/Car Krum*,⁴¹ *Verroia*.⁴² A párhuzamok, illetve lehetséges előképek két tájegységben koncentrálnak, bár – mint a felsorolt példák tanúsítják – egyéb régiókban is épültek ilyen templomok a 9-11. században. E két régió: Bulgária északkeleti része, illetve Macedónia, beleértve ez utóbbi tájegység fogalmába nemcsak annak önálló államává vált északi, hanem a déli, a mai Görögországhoz tartozó részét is.

A fentebb felsorolt tíz párhuzam feleslegessé teszi annak megvitatását jellemző volt-e a bazilikális térszerkezet a középbizánci kor provinciális építészetében a Balkánon. A felsorolt párhuzamok alapján nézetünk szerint vitán felül áll az, honnan vezethető le a szenternyei II. templom alaprajzi rendszere. Sajnálatos körülmény, hogy a magyar építészettörténet e templomra mindeddig nem figyelt fel. Csak a szenternyei III. templom került említésre, röviden.⁴³ Dercsényi Dezső egyik összefoglalásában, aki e 13. század elejére tehető, háromhajós, és három félköríves bazilikát a magyar romanika leggyakoribb épülettípusaként azonosította, egyébiránt helyesen. A fentebb vázolt történeti körülmények miatt azonban az is tény, hogy a szenternyei II. templomnak nem lehet a magyarországi építészettörténet szempontjából olyan jelentőséget tulajdonítani, mint a hazai megrendelő által, a Magyar Királyság területén felépült templomoknak. A

33 Mihajlov 1948, 187; Mijatev 1963-1964, 393.; Mijatev 1974, 81.

34 Mihajlov 1948, 189; Mijatev 1963-1964, 393.

35 Millet 1916, 20.; Filov 1932, 42; Delvoye 1949, 362; Delvoye 1966b, 560. oszlop.

36 Delvoye 1966b, 561. oszlop.

37 Korać 1964, 177.; Mango 1975, 316.; angolul: Krautheimer 1986, 435-436. old., 393-394. ábra.

38 Mijatev 1974, 86. old, 83. ábra.

39 Mijatev 1963-1964, 393; Mijatev 1974, 87-88. old, 86. ábra

40 Koch 1985, 26-27.

41 Antonova 1968, 52-67.

42 Soustal - Schellenwald - Theis 1995, 1079-1080. oszlop, 312. ábra.

43 Dercsényi 1980, 17.

szenternyei II. templom jelentősége – magyar szemmel nézve – abban áll, hogy e bazilika túlélte Szerémsvár magyar elfoglalását, és, így mintegy száz éven át az ország déli határán, de annak területi keretein belül is működni tudott.

IV. ZEBEGÉNY – SZIKLATEMPLOM (3. ábra)

A *zebegényi* sziklakolostor temploma esetében egy olyan szakrális teret kell megvizsgálunk, amely – egyszerűsége következtében – az építészettörténeti vizsgálhatóságnak mintegy az alsó határán áll. Az építészeti emlék ismertetését ez esetben is az alapadatok bemutatásával érdemes bevezetni. A *zebegényi* sziklakolostor a Dunakanyarban található, Nagymaros határában, a Szt. Mihály-hegy oldalában.⁴⁴ A kutatók többsége *zebegényi*ként szokta számon tartani a vizsgált műemléket – a megnevezésben rejlő topográfiai ellentmondás ellenére is.

A sziklakolostor régészeti elemzése jóval előbb megindult annál, hogy azt az írott forrásokban sikerült volna azonosítani. A helyet 1863-ban meglátogatta Römer Flóris, aki elsőként azonosította sziklakolostorként a műemléket. Az azonosításban nagy szerepet játszott az, hogy Römer ekkor már helyszíni bejárás révén ismerte a *tihányi* barlangkolostort. A számos kisebb-nagyobb bejárás, illetve felmérés közül az 1940-es évek elején, Csemegi József vezetésével folyó felmérés hozta meg az első eredményeket.⁴⁵ Ezt 1985-86-ban követte régészeti feltárás, a Magyarország Régészeti Topográfiája projektum keretei között, Miklós Zsuzsa vezetésével.⁴⁶ Igencsak öröndetes tény az is, hogy az ásatás eredményei már 1997-ben közlésre kerültek.⁴⁷ Miklós Zsuzsának sikerült a műemlék középkori, sőt Árpád-kori létezését régészeti leletekkel bizonyítani, az egyes barlangok betöltésének rétegtani vizsgálata és keltezése által. Mivel az ásatások során római kori réteg nem került elő, kizárható annak a lehetősége, hogy a *zebegényi* sziklaüreg-rendszert római kori ellenerődként lehessen értelmezni, a *limes barbaricum*i partján.

A Magyarország Régészeti Topográfiája keretei között végrehajtott anyaggyűjtés az írott adatok gyűjtésében is fordulatot hozott. Annak következtében, hogy sikerült célzottan áttekinteni a számba vehető – egyébiránt sajnos igencsak hézagos – írott forrásokat. A *zebegényi* monostornak két írott említését sikerült fellelni: 1251-ből, illetve 1420-ból.⁴⁸ Mindkét írott adat bencés monostorként utal *Zebegeönyre*, ahol a 15. század elején már két rendház is állt. Így csak hipotézisekre támaszkodhatunk a *zebegényi* sziklakolostor korai történetével kapcsolatosan. Csemegi József vetette fel elsőként az 1940-es években annak a lehetőségét,⁴⁹ hogy a *zebegényi* sziklakolostor I. András király

44 Dinnyés – Kővári et alii 1992, 225–228.

45 Csemegi 1948, 400–401.

46 Miklós 1986, 99–100; Miklós 1987, 105.

47 Miklós 1997, 7–153.

48 Az adatokat összegyűjtötte: Dinnyés – Kővári et alii 1992, 228; F. Romhányi 2000, 75.

49 Csemegi 1948, 400–401.

(1046-1060) korában létesült, és alapítása összefügg a visegrádi Szt. András-kolostor alapításával. Elgondolása szerint a zebegényi sziklakolostor egy olyan remeteközösség⁵⁰ számára létesült, amely a Szt. András-kolostorban életre hívott ortodox szerzetesi közösség részeként működött. Az Athosz-hegyi szerzetesi „köztársaságban” lehetők fel az un. idioritmikus rendszerben működő remeteközösséget fenntartó ortodox szerzetesi közösségek klasszikus példái, de volt ilyenre példa a 11. századi Kijevi Ruszban is.

Az építészeti értékelés előtt mindenképp ki kell emelni, hogy a zebegényi sziklakolostor egyes helyiségei geológiai értelemben nem barlangok, hiszen azokat nem a „Természet” hanem emberkéz vájta a Szt. Mihály-hegy sziklájába. Dolgozatunkban – ennek megfelelően – a semlegesebb értelmű üreg szót fogjuk használni megjelölésükre. A Miklós Zsuzsa vezette régészeti feltárás alátámasztotta azt a megfigyelést, hogy a Szent Mihály-hegy oldalában tíz üreget vájtak. Dolgozatunkban csak a legnagyobb méretű, és a – Miklós Zsuzsa számozása szerinti – 5-ös üreget elemezzük, mert azt a kutatás – egybehangzó módon – a sziklakolostor templomaként azonosította. Az azonosítás alapjául a sziklaüreg átlagosnál nagyobb méretei, tagolt alaprajza, valamint az szolgált, hogy különböző időpontokban több, melléklet nélküli sír részlete is előkerült innen. Sőt a tagolt alaprajzot a sziklaüreget kutatók egy része – tévesen – háromhajós térként írta le, és ez csak tovább fokozta a templomként történt meghatározás elfogadásának a mértékét.

A zebegényi 5. számú sziklaüreg három helyiségből áll. A külvilággal a középső helyiség kommunikál egy igen egyszerű, szabálytalan alakú, hosszúkas, bizonyos fokig oválishoz közelítő alakú ajtónyíláson keresztül. Mindhárom helyiség alaprajza szabálytalan, talán leginkább lekerekített sarkú trapéznak nevezhető. A központi helyiség a bejárat irányában valamivel hosszabb, mint a két oldalhelyiség, viszont nagyjából egyvonalon záródnak. A központi helyiségből a két oldalhelyiségbe egy-egy rövid átjárón lehet átmenni. A két átjáró a helyiségek belső egy harmadában, egymással egyvonalon nyílik. A zebegényi sziklatemplom első építészettörténeti leírását az 1940-es években elvégző Csemegi József és munkatársai a központi sziklaüreg keleti részén olyan fal(?) alapokat is megfigyeltek, amelyeket ők maguk oltáralapként értelmeztek. A három üreg felső lezárása gondatlan kiképzésű. A sziklatemplomot kivájók nem törekedtek arra, hogy az üregek falait lecsiszolják, a három helyiség egyikében sem. A sziklaüreg belső falain több helyen is felmerült a kisebb üregek kivájásának a lehetősége. Ezeket talán világítóeszközök tartásának céljából alakították ki.

Az 5. sziklaüreg bejárata elé – joggal feltételezhetően csak a sziklatemplomként történt használat egy későbbi fázisában – egy helyiséget építettek. E helyiségnek sajnos csak egyetlen fala maradt meg, a szakadék felőli oldalon a fal – joggal sejthetően – leomlott. Ha a meglevő nyomvonalát a hiányzó oldalon megismételjük, egy négyzet alaprajzú helyiséget kell kapnunk. Az épített helyiség rangosabb mivoltára utalhat, hogy – a sziklakolostor egyetlen részeként – ennek belső falait vakolattal is borították.

⁵⁰ A 11. századi Magyarország remeteiről lásd: Koszta 2008, 42–55.

A zebegényi 5. sziklaüreg építészettörténeti értékelése során mindvégig szem előtt kell tartani a műemlék rendkívüli egyszerűségét. Az egyszerűség oly mértékű, hogy joggal lehet felvetni: az adott tér kialakításában nem is vett részt képzett építész. A sziklaüreg kialakítása oly módon is folyhatott, hogy a remeteséget életre hívó közösség egyik tagja az üreget vájó képzetlen munkásokat irányította, legjobb tudása szerint. Így is azonban, az 5. számú sziklaüreg – hármas tagolása következtében – mégis rendelkezik egy sajátos térszerkezettel, így azt érdemes megvizsgálni. A vizsgálódás során fokozott figyelmet érdemes fordítani a liturgiátörténeti adatokra, mert – amint már erre fentebb utaltunk – már az 1940-es években felvetődött: a központi helyiség keleti részén egy oltár maradványaival érdemes számolni.

A két helyiség értelmezéséhez azt kell, szem előtt tartásuk, hogy – az ortodox egyházak liturgiai gyakorlata miatt – már az ókeresztény templomokban is megfigyelhető a törekvés, két kisebb, zárt helyiség kialakítására, a szentély két oldalán.⁵¹ E két kisebb, prothezisznek és diakonikonnak⁵² nevezett helyiség egyikében őrizték a szent liturgiához szükséges kenyeret, bort, illetve a liturgikus felszerelést, a másikban pedig a papság öltözött be a liturgikus cselekmények folytatásához. A szentélyt két oldalról övező kisebb helyiségek vonatkozásban még arra is érdemes utalni egy rövid kitérő erejéig, hogy az ortodox liturgia szokásrendje szerint a templom terében rend szerint csak egyetlen oltár állt. E kijelentés igazságtartalmát pedig az sem kérdőjelezheti meg, hogy számos templom prothezisében is volt oltár. Az ilyen oltárok ui. az előliturgia celebrálására, azaz az átváltoztatáshoz kiválasztott kenyér előkészítésére szolgáltak, amelyen hívek nem vehettek részt.⁵³

Nézetünk szerint a zebegényi 5. barlang sajátos térszerkezete a prothezisz és a diakonikon kialakítására irányuló törekvés egy igen egyszerű, mégis egyértelműen az ortodox világ irányába utaló megvalósulása. Megállapításunk alátámasztására sajnos csak korlátozott számú párhuzamra tudunk hivatkozni. Annak következtében, hogy a sziklatemplomokról, illetve remetebárányokról szóló szakirodalomban két olyan tendencia tapasztalható, amely mintegy két irányból megkerüli a lehetséges közeli párhuzamokat. Az egyszerű, kialakítású, mondhatni amorf térszerkezetű sziklaüregek esetében e templomok, illetve hajlékok igen nagy egyszerűségét szokás kiemelni, joggal! Sajnos azonban az is tény, hogy ilyen esetekben rend szerint elmarad az alaprajz közlése. Csak a szebben kialakított sziklatemplomok esetében szokott felmerülni az épített templomokkal való térszerkezeti rokonság.⁵⁴ Annak következtében, hogy az ilyen templomok rend szerint híven visszaadják a háromhajós bazilika, vagy a keresztkupolás templom térszerkezetét. A zebegényi 5. sziklaüreg e két csoport közötti imagináris senki földjén áll. E kis liturgikus teret, kialakításának módja az amorf sziklaüregek-

51 Stričević 1959, 59–66.

52 E két, összefoglaló névén pastophoriumnak is nevezett helyiség fontosságát a közép- és késői bizánci egyházi építészetben leírta: Chatzidakis 1976, 43–38.

53 Mathews 1982, 125–138.

54 Restle 1973, 247–252. oszlop.

hez köti, tételrendezésében viszont már van törekvés a szentély olyan megfogalmazására, amely jellegzetes módon az ortodox egyházakhoz köthető. E kettősség talán az iskolázott építőmester hiányával magyarázható. Mert talán e hiány következtében nem lehetett megfelelő szinten megvalósítani a meglevő igényeket. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a visegrádi Szt. András-monostor feltételezett anyakolostorában, a kijevei Peščerna Lavrában is egy olyan sziklakolostor vált remeteséggé, ahol az egyes üregek rendkívül egyszerű kiképzésűek.⁵⁵

A zebegényi sziklatemplom értelmezését sajnos nem segíti a Tihany – oroszkoői remeteség egy vagy több, templomként használt sziklaüregének az elemzésbe való bevonása.⁵⁶ E sziklaüregek ugyanis sajnos még a zebegényinél is egyszerűbb kialakításúak. Így esetükben ténylegesen lehet kételkedni abban, kivájásuk során történt-e kísérlet bármilyen térszerkezet kialakítására.

V. VISEGRÁD – SZT. ANDRÁS - MONOSTORA (4. ábra)

A visegrádi Szt. András-monostor a 11. századi Magyarország számos alkalommal hivatkozott egyházi intézményei közé tartozik. Neve rendszeresen előfordul a magyarországi ortodoxia történetét tárgyaló dolgozatokban – e monostor ugyanis az egyik biztos pontja az egyébként oly kevés szilárd adattal rendelkező bazilita szerzetesség magyarországi történetének. I. András király alapított Visegrádon bazilita monostort 1055 és 1060 között.⁵⁷ A történelmi körökben általános elfogadottságnak örvendő vélemény szerint a görög rítusú szerzetesek András felesége a kijevei származású Anasztázia miatt telepedhettek meg Magyarországon. A monostor 1221 után bencés apátság lett,⁵⁸ és osztotta így a bencés rend magyarországi történetét. Megérte a rend 14. század közepi, rövid felemelkedését, ekkor apátjai több országos ügyben is eljárak. Valamint e monostort is elérte a bencés rend 15. századi hanyatlása. A visegrádi Szt. András-monostort 1493-ben átvették a pálosok. Ők valószínűleg 1544-ben hagyták el e rendházat, amikor a visegrádi vár török kézre került.⁵⁹

A magyarországi, 11. századi művészet bizánci gyökerei iránt érdeklődő kutatók az írott források által kijelölt úton haladtak, amikor a visegrádi Szt. András-monostorában igyekeztek a bizánci kapcsolatokra utaló nyomokat találni. Hosszú időn át e kapcsolatok alátámasztására a monostor romjai közül, 1890 és 1894 között múzeumba került, vállkövek szolgáltak, sajátos növényi ornamentikájuk miatt. A két visegrádi vállkőfejezet háromszöghöz közelítő, sík oldalait olyan, egymásba fonódó indás félpalmetták díszítik, amelyek levélvégei – a palmettás ornamentika esetében merőben szokatlan

⁵⁵ Djatlov 2008.

⁵⁶ Csemegi 1948, 397-400; Uzsoki 1990, 35-41.

⁵⁷ F. Romhányi 2000, 73.

⁵⁸ Hervay 2001, 523-524.

⁵⁹ F. Romhányi 2000, 74.

módon – nem élszedettek, hanem lekerekednek. E növényi ornamentikát a 19–20. század fordulóján ténykedő, magyar művészettörténészek italo bizantin ornamentalsnek, az 1940-es években felnövekvő kutatók viszont eredeti bizánci alkotásnak tartották.⁶⁰ A *visegrádi* vállalkó ornamentikájának részletes elemzése túlnőne dolgozatunk keretein. Csak azt szögeznénk le, hogy e ponton nem tudjuk elfogadni Tóth Melinda érvelését.⁶¹ Így az általa javasolt, valódi bizánci eredeztetés helyett mi inkább az italo bizantin értelmezés felé hajlunk. Annyi megjegyzéssel, hogy a levélornamentika e típusa nemcsak Észak-Itáliában, hanem Észak-Dalmáciában is jól ismert volt: egyetlen, és véleményünk szerint igen meggyőző példaként a *Zára/Zadar* városában álló S. Lorenzo/Sv. Lovro titulusú templom kapuzatának bélletkővén végigfutó indás-leveles ornamentikára utal-nánk.⁶²

A *visegrádi* Szt. András-monostor temploma alaprajzának több mint egy évszázadon át semmilyen szerepe nem volt a 11. századi bizánci kapcsolatok vizsgálatában. A Czobor Béla által 1890 és 94 között vezetett ásatások során egy jellegzetesen gótikus templom alapfalait sikerült feltárni, amelynél az osztatlan hosszházhoz egy szentélynégyyszög köz-beiktatása által csatlakozott a polygonális, a nyolcszög három oldalával záródó szentély.⁶³ Csak a hajó északi oldala mellett kibontott, a gótikus fázisban már minden bizony-nal kápolnaként szolgáló, hosszú és keskeny épületrész ébreszthetett gondolatokat a korábbi fázisok mibenlétének tekintetében. E kápolnánál ugyanis egy félkör, alaprajzú apszishoz csatlakozott egy osztatlan terű hosszház. E templom akár egy korábbi egyhajós templom-ként is értelmezhető volt, amelyhez nyugatról csatlakozott három kis, négyszög vagy téglalap alaprajzú helyiség. Egy évszázadon át ebből az alaprajzból kellett kiindulnia annak, aki a korai templom térelrendezését megismerni és elemezni akarta.⁶⁴

A kolostortemplom kutatásában a Buzás Gergely által 2001 és 2003 között vezetett feltárások nyitottak új fejezetet.⁶⁵ Kiderült a templom 1. fázisa nem egyhajós, hanem bazilikális térszerkezetű.⁶⁶ A gótikus templom északi oldalán megfigyelt, egyhajós kápolna nem maga a korai templom, hanem annak csupán az északi hajója. A korai templom szentélyfeje egy egyenes záródású fő-, és oldalán két, apszidális lezárású mel-lékszentélyből állt. Ehhez csatlakozott a háromhajós, meglehetősen rövid hosszház, amelyben a két árkádsor 3-3 négyszög alaprajzú pillérre támaszkodott.

A *visegrádi* monostortemplom pontos vizsgálatára csak a részletes publikáció után ke-rülhet sor, bizonyos következtetések azonban az előzetes közlésnek is beillő részletességű éves jelentésből, és a hozzá csatolt alaprajzból is levonhatók. A párhuzamok és előképek

60 A *visegrádi* kövek szakirodalmát nagy alaposággal áttekintette: Tóth M. 1978b, 97.

61 TÓTH M. 1978, 33.

62 Domjan – Petricoli – Vežić 1990, 152. old., számozatlan fénykép.

63 Dercsényi – Héjj 1958, 454–455. old., és 534. ábra. Az eredeti alaprajzot közli: Tóth S. 2001a, 230. old., 1. ábra.

64 A templom 1958 kutatástörténetének a szakirodalmát összeállította: Dercsényi – Héjj 1958, 455.

65 Buzás 2002, 170–172; Buzás 2004a, 293; Buzás 2004b, 319–322; Buzás – Eszes 2012, 2–32.

66 A feltárás alaprajzának közlése Buzás 2004b, 320. old., számozatlan ábra.

keresését bonyolítja, hogy a Buzás Gergely által közölt alaprajzból minden kétségen felül megállapítható a *visegrádi* és a *pásztói* monostortemplom⁶⁷ szentélyfejének közeli rokonsága, és a két épület együttes elemzését időrendi okok sem gátolják. (Valter Ilona újabb elemzése szerint *Pásztó* I. építési fázisa is a 11. század második felére, vagy végére teendő.⁶⁸)

A pásztói I. templom alapján egy olyan vélekedés terjedt el a szakirodalomban, amely szerint az egyenes lezárású főszentélyből és két apszidális mellékszentélyből álló szentélyfej a korabeli Német-Római Birodalom, azaz, a mai Németország, Belgium, Csehország vagy Lengyelország építészetéből lenne levezethető.⁶⁹ Ezen építészeti kör azonban ki kell, hogy essen a további vizsgálatokból, ha a párhuzamok keresését kiterjesztjük a 12. századnál korábbi emlékekre. A közép-, illetve kelet-közép-európai párhuzamok ugyanis nem korábbiak a 12. századnál. A 11. századi párhuzamok pedig Délkelet-, illetve Dél-Európa felé mutatnak, sajátos módon.

Az egyenes lezárású fő-, és két apszidális mellékszentélyből álló szentélyfej ugyanis meglehetősen ritka a balkáni területek 9–12. századi egyházi építészetében, több helyen felbukkan viszont Észak-Itáliában. A Balkánon csak Közép-, illetve Dél-Dalmáciában találni párhuzamát, a Cattaroi / Kotori-öböl partjai közelében fekvő *Šuranjban*.⁷⁰ Ilyen szentélyfejjel épült meg továbbá Zára/Zadar, illetve Trau/Trogir (6. ábra) városának egy-egy, szintén a 11. századra keltezhető temploma. Végezetül a közép-dalmáciai *Solin* határában feltárt Sv Petar i Mojsije titulusú templom keleti traktusa is egy egyenes fő, illetve két, apszidális lezárású mellékszentélyből állt.⁷¹ (A *solini* templom esetében a három szentély azonos síkban záródik, ami a vizsgált szentélyfej egy sajátos altípusaként is felfogható.) Az egyenes lezárású fő-, és két apszidális mellékszentélyből álló szentélyfej nemcsak a balkáni területek 9–12. századi építészetében tekinthető ritkaságnak, hanem a Bizánci-birodalom egészének a makedón-kori egyházi építészetében is. Egyetlen adalékként azt jelezzük, hogy Jacques Delvoye sem utalt erre az alaprajzi típusra a *Reallexikon der Byzantinischen Kunst* egyébiránt igencsak alapos apszis-cím-szavában.⁷² Így joggal sejthető, hogy a két dalmáciai példa sem a birodalom belsejéből vezethető le, hanem ezen építészet nyugati kapcsolatrendszerével magyarázható. Egy *velencei* templom (5. ábra) 10–11. századi építészeti fázisának kell vezető szerepet kapnia, az adott templom kiemelkedő egyházjogi jelentősége miatt. A *velencei* pátriárka a korai középkorban a lagúna szigeteire épült város keleti szélén, a S. Pietro di Castello templomában székelte.⁷³ Egy olyan templomban, amelyet a 9. vagy 10. században a fentebb leírt, azaz az egyenes fő- és két apszidális mellékszentélyből álló szentélyfejjel épí-

67 Valter 1982, 176, illetve 5. ábra.

68 Hálás köszönettel tartozunk Valter Ilonának, hogy ezen új kutatási eredményét velünk megosztotta.

69 Valter 1982, 195–197.

70 Korać 1987, 29. old., 1. kép.

71 Marasović 1978, 43. tábla.

72 Delvoye 1966a, 1–52. ábra.

73 N. N. velencei pátriárkátus. In Magyar Katolikus lexikon. http://www.lexikon.katolikus.hu/V/velencei_patriarkatus.html (megtekintés időpontja 2012.07.13.)

tettek meg.⁷⁴ Az ú. n. felső-adriai régió több további, koraközépkori temploma pedig azt tanúsítja, hogy a *velencei* S. Pietro di Castello koraközépkori fázisának építése során alkalmazott térszerkezet egyáltalán nem volt egyedi. Így háromhajós bazilikaként és egyenes fő- és két apszidális mellékszentélyből álló szentélyfejjel épült meg a *Iesolo* melletti S. Mauro monostortemploma,⁷⁵ valamint a *Portogruaro* melletti S. Daniele di Pedeserva⁷⁶ temploma. A *trieszti* S. Giusto esetében pedig egy keresztkupolás templomot láttak el egy egyenes fő- és két apszidális mellékszentélyből álló szentélyfejjel.⁷⁷ Áttérve az Adriai-tenger keleti partjaira: a fentebb már utalt, zárai/zadari, illetve traui/trogiri templomnak különösen fontos szerepet kell kapnia az adott szentélyfej magyarországi elterjedésének a vizsgálatában. Nemcsak e két városnak a magyar történelemben betöltött szerepe, hanem legalább ennyire a két hivatkozott műemlék 11. századi, tehát kortárs mivolta miatt is. Külön ki kell emelni, hogy a Trau/Trogir városában emelt Sv. Martin-templom esetében az újabb kutatásokban hangsúlyos szerepet kapott az adott építési fázisnak a 11. század 2. felére való keltezése.⁷⁸ Az adriai régió jelentőségét az egyenes fő- és két apszidális mellékszentélyből álló szentélyfej elterjesztésében az is alátámasztja, hogy a *solini* Sv. Petar i Mojsije titulusú templom⁷⁹ esetében a horvát kutatás e szentélytípus ritkaságát emelte ki, és szórványos dalmáciai feltűnését is az itáliai építészet hatásával magyarázta. A felsorolt párhuzamoknak a *visegrádi* Szt. András-monostor értékelését is alapvetően kell, hogy befolyásolják. *Visegrád* esetében is elsősorban az észak-itáliai előképekre érdemes figyelni, de – joggal feltételezhetően – érdemes egy dalmáciai kiterővel számolni. A Trogir/Trau városában álló Sv. Martin 11. századi építési fázisa különösen fontos útmutatásnak tűnik az adott alaprajzi típus kapcsolatrendszerének a felderítéséhez. A *visegrádi* és a *pásztói* monostortemplom alaprajzi rendszerének észak-adriai előképekből való levezetése igencsak emlékeztet a 11. századi Magyarország egyházi művészetében több helyen is felbukkanó korinthisáló oszlopfők egyik csoportjának, az ún. palmettás oszlopfőknek a származtatására. Mert ezek esetében is az tűnik a legvalószínűbb megoldásnak, hogy ezeket a *Caput Adriae* régiójából, sőt egészen konkrétan *Velence*, és/vagy *Aquileia* építészetéből vezessük le,⁸⁰ szintén feltehetően egy isztriai, illetve észak-dalmáciai kiterő közbe iktatásával.

A *visegrádi* alfejezet végkonklúziójaként arra is utalnunk kell, hogy a fentebb vázolt párhuzamok és előképek alapján kimondható: 11. századi Magyarország építészetében

74 Dorigo 1983, 620.

75 Dorigo 1983, 636. old., 386. ábra.

76 Canova del Zio 1987, 65. old. számozatlan alaprajz.

77 Perocco – Salvadori 1976, 133. old. B. alaprajz.

78 Bužančić 1995, 241–251.

79 Marasović 1978, 43. tábla.

80 Az emlékcsoport első elkülönítése: Buchwald 1966, 147–157. Az emlékcsoport velencei kötődésének a pontosítása: Dorigo 1992, 237–247. Az észak-adriai térség és Magyarország közötti kapcsolat felfedezése: Marosi 1984, 218. old., 16. jegyz. Az isztriai és észak-dalmáciai párhuzamokat ismerteti: Takács M. 2000, 523–557.

nem volt közvetlen összefüggés az építőmesterek származása, illetve egyházi hovatartozása és az általuk megépített templomok egyházi hovatartozása között. Azaz, egy bazilita szerzetesi közösség templomát is megépíthette egy észak-itáliai, joggal feltételezhetően a latin kereszténységhez tartozó építőmester.

VI. VESZPRÉM – A VESZPRÉMVÖLGYI APÁCAKOLOSTOR TEMPLOMA (7. ábra)

A *veszprémvölgyi* apácakolostor története mintegy túlmutat önmagán, méltán világhírű, görög nyelvű alapítólevele miatt.⁸¹ Dolgozatunk kereteit szétfeszítené ezen oklevélet elemző szakirodalom mégoly változatos bemutatása is.⁸² Csak annyit jegyeznénk meg, hogy a *veszprémvölgyi* alapítólevél igen jó képet ad az államalapítás-kori Magyarország egyháztörténetének egy sajátos szegmenséről – a keletkezéséhez, kiállító személyéhez kapcsolódó összes bizonytalanság ellenére is. Nagyságrendekkel kisebb szakmai érdeklődés övezi a *veszprémvölgyi* apácaközösség későbbi történetét,⁸³ és a rendház, illetve temploma is csak ritkán tűnt fel a szakirodalomban, különösen a II. és III. évezred fordulóján kivitelezett, revíziós feltárás előtti időkben.

A revíziós feltárássra az adott okot, hogy az 1930-as években vezetett első feltárás⁸⁴ után a falmaradványokat nem sikerült jól konzerválni, így azok a védelmük érdekében a tetejükre felhordott betonréteg alatt is pusztultak. Egy új állagmegóvás előtt pedig tisztázni kellett: pontosan merre húzódnak a védendő falalapok. Fülöp András és Koppány András 1998-2002 között vezetett feltárást az egykori *veszprémvölgyi* apácakolostor területén, nemcsak az állagmegóvás előkészítése, hanem az egyes középkori építési fázisok elkülönítése és alaprajzi tisztázása érdekében is. E feltárások több olyan eredményt hoztak, amelyek jelentősen felülmúlták a kezdeti, szerény várakozásokat. A monostor feletti törmelékben egy olyan T-alakú pásztorbotot sikerült kibontani,⁸⁵ amely a 11. századi Magyarország egyházi művészetének élvonalába sorolandó. Dolgozatunk tematikája miatt pedig kiemelkedő jelentőséggel bír az, hogy sikerült egymástól elkülöníteni az egyes középkori építési fázisokat. Az építészettörténeti elemzés lehetőségét pedig azon – minden kétségen felül szerencsés – körülmény, hogy a két feltáró már 2004-ben egy alapos előzetes közlésben számolt be a feltárási eredményekről.⁸⁶

A *veszprémvölgyi* apácakolostor első temploma – az 1998-2002-es feltárás II. Árpád-kori fázisa – egy kisméretű, egyhajós, egyenes záródású szentéllyel rendelkező épület

81 Újraközlése: Moravcsik 1984, 80–81. Értékelése: Moravcsik 1938, 415; Györffy 1983, 321–323; v. a. i. 1988, 20–24.

82 Egy ilyen áttekintést egy, a közelmúltban megvédett PhD-értekezés igen alapos tudománytörténeti összefoglalása is feleslegessé tesz: Révész 2011, 66–72.

83 Fülöp – Koppány 2004, 7–8.

84 Fülöp – Koppány 2004, 11.

85 Fülöp – Koppány 2004b, 115–135.

86 Fülöp – Koppány 2004, 11–33.

volt.⁸⁷ A két feltáró egyetlen kőfaragványt sem kötött ezen építési fázishoz, ami szintén az épület egyszerűségéről tanúskodik. A két feltáró előzetes közlésében igen nagy óvatossággal kezelte ezen épület pontosabb időrendjét. Leírásukból azonban így is leszűrhető, hogy a templomot az épületkomplexum második legrégebbi elemének tartják, és keltezését a 11. század egy pontosabban meg nem határozott – de semmiképpen sem a legkorábbi időkbe tartozó – szakaszára tették. Az épület alaprajzának közlése, illetve az óvatos keltezés megfogalmazása megteremtette a kellő alapot az adott templom építészettörténeti vizsgálatához.

A veszprémvölgyi apáca kolostor templomának értékelése során két tényezőt kell szem előtt tartani. Gátló tényezőként az adott templom fentebb már említett egyszerűségére kell utalni. E körülmény miatt joggal lehet(ne) azzal számolni, hogy az adott templom csak korlátozott mértékben alkalmas építészettörténeti elemzésre. Más oldalról közelítve viszont kedvezőnek minősíthető körülmény az, hogy az egyhajós, egyenes záródású szentéllyel rendelkező templom egy olyan, sajátos épülettípus, amelynek párhuzamai és előképei csak bizonyos nagytájakon bukkannak fel, a térszerkezet egyszerűsége ellenére is.

A párhuzamok többsége alapján levonható az a következtetés, hogy a veszprémvölgyi kolostor templomának I. fázisa a közép-európai térség, konkrétabban az Ottó-kori Német birodalom építészetiével rokonítható, bár néhány ilyen templom az isztriai, illetve dalmáciai, koraközépkori emléanyagban is felbukkan. Ismereteink szerint Schleswig-Holstein, illetve Alsó-Szászország a két legészakibb régió, ahol az osztatlan hosszaházból és egyenes záródású szentélyből álló templomtípus adatható: lásd az Oldendorf – heiligensteteni,⁸⁸ illetve az altencellei⁸⁹ templomot. Délnyugati irányban Svájc, illetve Kelet-Tirol jelenti határt, lásd a zürichi kantonban levő Bülach,⁹⁰ illetve az ausztriai Lienz⁹¹ templomát. A széles elterjedési határok ellenére sem kétséges, hogy Bajorország jelenti az elterjedés gócterületét, különösen, ha e tájegység koraközépkori kiterjedésével számolunk, lásd a herrnwahlthanni, westeni, sinzingi, illetve oberlindharti templomot.⁹² Kiemelkedő jelentőségűnek tűnik a Regensburg – niedermünsteri kolostor, szintén egyhajós és egyenes szentélyzáródású I. temploma,⁹³ különösen annak ismeretében, milyen szoros kapcsolatban állt Regensburg a születőfélben levő Magyar Királysággal. Az összehasonlító elemzést némiképp nehezíti, hogy a német nyelvterületen gyűjthető párhuzamok jelentős része 9. századi. Sőt még a kiemelkedő jelentőségüként kezelt regensburgi párhuzam sem keltezhető a 10. század utolsó harmadánál későbbre, ha az adott épület építészeti periodizációja helyesnek bizonyul.

Az egyhajós, egyenes záródású templomtípus helyes megítéléséhez az is hozzátartozik, ha figyelembe vesszük, hogy az az Ottó-kori Német birodalomból a morvaországi,

87 Fülöp – Koppány 2004, 31. old., 22. ábra.

88 Oswald – Schaefer – Sennhauser 1971, 245, számozatlan ábra.

89 Jacobsen – Schaefer – Sennhauser 1991, 22, számozatlan ábra.

90 Jacobsen – Schaefer – Sennhauser 1991, 73, számozatlan ábra.

91 Jacobsen – Schaefer – Sennhauser 1991, 246, számozatlan ábra.

92 Codreanu-Windauer 2010, 12. ábra.

93 Jacobsen – Schaefer – Sennhauser 1991, 340, nicht nummerierte Abb.

illetve isztriai és dalmáciai építészetbe is átkerült.⁹⁴ Az Adria-parti elterjedési terület annak következtében bír különleges fontossággal, hogy az itteni emlékek közül több is keltezhető a 11. századba, lásd a Poreč (Parenzo) – sansari⁹⁵ templomot Isztriában, valamint Dalmáciában a nini – Sv. Mihovilt,⁹⁶ a putalji,⁹⁷ a Zadar (Zara) – putnamikai,⁹⁸ a Preko na Ugljanu-i,⁹⁹ és a boli¹⁰⁰ templomot. (Az összes felsorolt templom Horvátországban található).

Az elterjedési terület pontos körvonalazásához azt is szem előtt kell tartani, hogy az egyhajós, egyenes záródású templomtípus a bizánci építészetére egyáltalán nem volt jellemző. Dalmáciával ellentétben nem mutatható ki a Balkán más, határozottan a bizánci kultúrkörbe tartozó részeinek makedón-kori építészetében.¹⁰¹ Sőt a korábbi időszakokban is szinte teljesen ismeretlen, így a Iusztinianosz-kor építészetében is csak az algériai Batnában¹⁰² bukkantunk párhuzamára.

Az egyhajós egyenes szentélyzáródású templomtípus párhuzamai felsorolásának a végén arra is utalni kell még, hogy a Magyar Királyság területén sem csak Veszprémvölgyben épült egyhajós, egyenes szentélyzáródású templom a 11. században, bár a párhuzamok körének a meghatározását az emléktanyag töredékessége igencsak megnehezíti. Így csak több-kevesebb valószínűséggel állítható az, hogy az abasári templom I. fázisa ilyen térszerkezetű lehetett.¹⁰³

VII. KÖVETKEZTETÉSEK

1. A fentebb ismertetett négy ortodox monostortemplom térszerkezetét három különböző irányból lehetett levezetni a jelenleg rendelkezésre álló adatállomány alapján. A szerémsvári monostortemplom II. építési fázisa esetében lehetett a legjobban kimutatni a bizánci provinciális építőművészet irányába mutató kapcsolatokat. Nem szabad azonban arról megfeledkezni, hogy e templom építése idején vagy az I. bolgár állam, vagy pedig a Bizánci birodalom területén állt, így e templom esetében nem az építés, hanem az 1071-72-es ostrom túlélése jelent adalékot

94 Morvaország vonatkozásában utalt erre Codreanu-Windauer 2010, 12. ábra.

95 Regan – Nadilo 2010, 1025, nicht nummerierte Abbildung.

96 Marasović 2008a, 214. old., 208.

97 Marasović 2008a, 135. old., 153.

98 Marasović 2008a, 196. old., 192a. ábra, 216. old. 211a. ábra.

99 Marasović 2008a, 196. old., 192a. ábra, 252. old. 246b. ábra.

100 Marasović 2008b, 560. old., 4. ábra.

101 Nem utal ilyen alaprajzi típusra az egyhajós templomok máig alapvetőnek számító összefoglalása Mavrodinov 1931.

102 Delvove 1966a, 250. oszlop, 13. ábra

103 E körülményre utal Bodó 2002, 41. Oly módon, hogy a pécsváradi és a tihanyi apátsági templom I. fázisát is az adott körbe sorolta. E két utóbbi templomot a magunk részéről nem mertük az adott körbe sorolni.

a magyar-bizánci kapcsolatok kutatásában. A zebegényi sziklatemplom térszerkezete talán leginkább a bizánci liturgikus gyakorlattal magyarázható – a sziklaüreg rendkívüli egyszerűsége ellenére is. A két előző példával ellentétben viszont a visegrádi Szt. András monostor templomának a térszerkezete a venetoi térségből, a veszprémvölgyi apácakolostor templomáé pedig az Ottó-kori Német Birodalomból vezethető le. Oly módon, hogy mindkét esetben felvethető: az isztriai és dalmáciai térség közvetítő szerepet játszott az adott térszerkezet magyarországi átvételében.

2. A bemutatott négy példa arra utal, hogy a 11. századi Magyarország építészetében sem helyes egy-egy ortodox egyházi intézmény konfesszionális hovatartozását alapul venni temploma stílusának meghatározására. Egy-egy ortodox monostor templomát adott esetben egy észak-itáliai, közép-európai vagy esetleg isztriai vagy dalmáciai, tehát a nyugati kereszténységgel tartozó építőmester is tervezhette. A templom konfesszionális hovatartozását és stílusát kiegyenlítő eljárás helytelensége a bemutatott négy templomon túl, más magyarországi példákkal is bizonyítható. A több kínálózó példa – Szekszárd, Kána, stb. – közül elegendő e helyen a zselicszentjakabi (másik nevén: kaposszentjakabi)¹⁰⁴ monostortemplomra emlékeztetni. Alapítólevelének szerencsés fennmaradása következtében biztosak lehetünk abban, hogy e monostor, 1061-es alapításától fogva bencés rendházként működött.¹⁰⁵ Temploma mégis a bizánci eredetű keresztкупolás térszerkezet egy szép magyarországi példája.¹⁰⁶
3. Az építőmester és az általa építtetett templom konfesszionális hovatartozását kiegyenlítő szemlélet téves volta miatt nem helyes a 11. századi magyarországi ortodox monostortemplomokat automatikusan a bizánci jellegű építményként kezelni. Más oldalról közelítve viszont érdemes a korszak katolikus templomainak a maradványait is átvizsgálni, a 11. századi bizánci építőmesterek hagyatékának a felderítése érdekében.

104 E monostortemplom feltárásáról jelenleg még sajnos csak néhány rövid leírás áll a kutatás rendelkezésére: Nagy 1973, 335–339; Nagy 1994, 71. Az épület jellegét röviden elemezte: Marosi 1983, 19; Marosi 1986, 92.

105 Csóka 1994, 749; F. Romhányi 2000, 76; Hervay 2001, 527–528.

106 Takács M. (sajtó alatt).

IRODALOMJEGYZÉK

ÁKK = *Árpád-kori kőfaragványok - katalógus*. Szerk.: MAROSI E. – TÓTH M. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport - István Király Múzeum. Budapest - Székesfehérvár 1978.

Andrić 2008 = S. ANDRIĆ, Bazilijanski i benediktinski samostan sv. Dimitrija u Srijemskoj Mitrovici. *Radovi Zavoda za Hrvatsku Povijest* 40(2008), 115-185.

Antonova 1968 = V. ANTONOVA, Dve rannohristijanski carkvi vav ukreplenie na aula na han Omurtag pri gara Car Krum (Šumen). *Arh(Sofija)* 1968/4, 52-67.

Baán 1995 = BAÁN I., "Turkia metropolitája". *Századok* 129(1995), 1167-1770.

Boba 1973 = I. BOBA, The cathedral church of Sirmium and the grave of St. Methodius. In: *Berichte über den II. Internationalen Kongress für slawische Archäologie*. 3 köt., Berlin, 393-397.

Bodó 2002 = BODÓ B., A veszprémvölgyi apáca kolostor építéstörténete és kőfaragványai. *Műemlékvédelmi Szemle* 12(2002)/1, Bp. 2004, 41-63.

Buchwald 1966 = H. H. BUCHWALD, Eleventh Century Corinthian-Palmette Capitals in the Region of Aquileia. *The Art Bulletin* 48(1966), 147-157.

Buzás – Eszes 2012 = BUZÁS G. — ESZES B., XI. századi görög monostor Visegrádon. In: *Archaeologia - Altum Castrum Online*. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja. 2012, 2-32. old. <http://archeologia.hu/content/archeologia/34/buzas-eszesxi-szazadi-gorog-monostor-visegradon.pdf> (A letöltés időpontja 2012. 03. 07.)

Buzás 2002 = BUZÁS G., Visegrád, Szent András monostor. In: *Összefoglaló jelentések a 2001. év helyszíni műemléki kutatásairól. Műemlékvédelmi Szemle* 2002/2, 170-172.

Buzás 2004a = BUZÁS G., Visegrád, Szent András-monostor. *RKM – AIH* 2002, Bp. 2004, 293.

Buzás 2004b = BUZÁS G., Visegrád, Szent András-monostor. *RKM – AIH* 2003, Budapest 2004, 319-322.

Bužančić 1995 = R. BUŽANČIĆ, Predromanička pregradnja crkve Sv. Martina u Trogiru (The preromanesque reconstruction of St. Martin church in Trogir). *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*. 35 (1995), 241-251.

Canova del Zio 1987 = R. CANOVA DAL ZIO, *Le chiese delle tre Venezie anteriori al Mille*. Libreria Gregoriana editrice. Padova [1987²]

Chatzidakis 1976 = M. CHATZIDAKIS, Kunsthistorische Einleitung. In: *Alte Kirchen und Klöster Griechenlands*. Ein Begleiter zu den byzantinischen Stätten. Szerk: Melas, E. DuMont Dokumente [sor.] DuMont Verlag, Schauberg [1976⁴], 43-48.

Codreanu-Windauer 2010 = S. CODREANU-WINDAUER, Der frühe Kirchenbau in Altbayern. In: *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle*. Internationale Tagungen in Mikulčice VIII. Hrsg. L. Poláček – J. Maříková-Kubková, Brno 2010, 205-218.

Csemegi 1948 = CSEMEGI J., A tihanyi barlanglakások. *ArchÉrt*, 3. sor. 7-9 (1948), 398-402.

Csóka 1994 = CSÓKA G., Zselicszentjakab. In: *KMTL*, 749.

Delvoye 1949 CH. DELVOYE, Les monuments byzantins de la Grèce. *Byzantion* 19 (1949), 315-370.

Delvoye 1966a = CH. DELVOYE, Apsis. In: *RbK*, Bd. I. Stuttgart 1966, 246-268. oszlop.

Delvoye 1966b = CH. DELVOYE, Basilika. In: *Rbk*, Bd. I. Stuttgart 1966, 514-567. oszlop.

Dercsényi 1980 = DERCSÉNYI D., A honfoglalás és az államlapítás kora (a XI. század közepéig). In: DERCSÉNYI D. – ZÁDOR A., *Kis magyar művészettörténet*. (A honfoglalás korától a XIX. század végéig). Képzőművészeti zsebkönyvtár [sor.] Budapest [1980], 11-24.

Dercsényi – Héjj 1958 = DERCSÉNYI D. – HÉJJ M., Visegrád. In: *Pest megye műemlékei II. Magyarország Műemléki Topográfiája* [sor.] V. kötet, Pest megye műemlékei. Szerk. DERCSÉNYI D. Budapest 1958, 396-480.

Dinnyés – Kövári et alii 1992 = DINNYÉS I. – KÖVÁRI K. et alii: *Pest megye régészeti topográfiája, a szobi és a váci járás (XIII/2. kötet)*. Magyarország régészeti topográfiája 9 kötet. Budapest 1992.

Djatlov 2008 = V. DJATLOV, Kievo-Pečerskaja Lavra. Spravočnik-putevoditel'. [a kiadás helyének rögzítése nélkül], 2008. ISBN: 978-966-8571-44-2

Domjan – Petricioli – Vežić 1990 = M. DOMJAN – I. PETRICIOLI – P. VEŽIĆ, *Katalog*. In: *Sjaj zadarskih riznica* [kiállítási katalógus]. Zagreb 1990, 29-365.

Dorigo 1983 = W. DORIGO, *Venezia. Fondamenti, origini, metodi*. [Milano 1983].

Dorigo 1992 = W. DORIGO, I capitelli veneziani nel corpus dei capitelli adriatici di ispirazione corinzia del secolo XI. In: *Prijatelj zbornik I*. (Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 32.) Split 1992, 237-247.

Ercegović-Pavlović 1980 = S. ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ, Rimske i srednjovekovne nekropole u Mačvanskoj Mitrovici. – Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica. In: *Sirmium 12*. Red.: V. POPOVIĆ Beograd 1980.

F. Romhányi 2000 = F. ROMHÁNYI B., *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Pytheas [Budapest] 2000.

Filov 1932 = B. FILOV, *Geschichte der altbulgarischen Kunst bis zur Eroberung des bulgarischen Reiches durch die Türken*. Berlin und Leipzig 1932.

Fülöp – Koppány 2004 = FÜLÖP A. – KOPPÁNY A., A veszprémvölgyi apácakolostor régészeti kutatása (1998-2002). *Műemlékvédelmi Szemle* 12/1. (2002) Budapest 2004, 5-40.

Fülöp – Koppány 2004b = FÜLÖP A. – KOPPÁNY A., A crosier from the territory of the Veszprémvölgy convent. *ActaArchHung* 65 (1004) 115-135.

Györffy 1952-1953 = GYÖRFFY GY., A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. 1 - 2. rész. *MTA II OK* 2 (1952) 325-362; 3 (1953) 69-104.

Györffy 1983 = GYÖRFFY GY., *István király és műve*. Budapest 1983².

H. Tóth 2007 = H. TÓTH I., Újabb adalékok Metódnak és tanítványainak pannóniai tevékenységéhez. *AETAS*, XXII. évf. 2007. 3. sz. 24-34.

Hervay 2001 = HERVAY F. L., A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon, In: Takács I. (szerk.) 2001, 461–547.

Jacobsen - Schaefer - Sennhauser 1991 = W. JACOBSEN – L. SCHAEFER – H. SENNHAUSER, *Vorromanische Kirchenbauten*. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen. Nachtragsband. München 1991.

KMTL = *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*. Főszerk.: KRISTÓ G. Budapest 1994.

Koch 1985 = *Albanien*. Kulturdenkmäler eines unbekannten Landes aus 2200 Jahren. Photoausstellung. Hrsg.: G. KOCH. Marburg 1985.

Korać 1964 = V. KORAĆ, Sur les basiliques médiévales de Macédoine et de Serbie. In: Ostrogorsky – Bošković et alii (Réd.), 1963–1964. t. 3, 173–186.

Korać 1987 = V. KORAĆ, Arhitektura ranog srednjeg veka u Duklji i Zeti. Program prostora i poreklo oblika. In: Idem (red.): *Između Vizantije i Zapada*. Odabrane studije o arhitekturi. Prosveta/Beograd [1987], 21–32.

Koszta 2008 = KOSZTA L., Remeték a 11. századi Magyarországon. – Heremits in 11th c. Hungary. *Aetas* 23 (2008), 42–55.

Krautheimer 1986 = R. KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture*. The Pelican History of Art [Reihe] Penguin Books, 1986⁴.

Magyar 1982 = MAGYAR I. L., „Questio Bulgarica“. (A kereszténység felvétele Bulgáriában). *Századok* 116 (1982) 839–879.

Mango 1975 = C. MANGO, *Byzantinische Architektur*. Stuttgart – Mailand [1975].

Mango 1986 = C. MANGO, *Byzanz*. Weltgeschichte der Architektur [Reihe] Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart [1986].

Marasović 1978 = T. MARASOVIĆ, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovekovne arhitekture u Dalmaciji*. Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture. Split 1978.

Marasović 2008a = T. MARASOVIĆ, *Dalmatia Preromanica*. Ranosrednjovekovno graditeljstvo u Dalmaciji 1. Rasprava. Split – Zagreb 2008.

Marasović 2008b = T. MARASOVIĆ, Ranosrednjovekovne crkve pseudobazilikalnoga tipa u Dalmaciji. *Archaeologia Adriatica* 2 (2008) 555–572.

Marosi 1978 = MAROSI E., Die Rolle der byzantinischen Beziehungen für die Kunst Ungarns im 11. Jh. In: *Byzantinischer Kunstexport*. Seine gesellschaftliche und künstlerische Bedeutung für die Länder Mittel- und Osteuropas. Hrsg.: H. L. NICKEL, Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 13 (K4). Halle (Saale) 1978, 39–49.

Marosi 1983 = MAROSI E., Preromanika. In: ARADI N. – F. TÓTH R. – GALAVICS G. et alii: *A művészet története Magyarországon. A honfoglalástól napjainkig*. [Budapest] 1983. 13–20.

Marosi 1984 = MAROSI E., *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts. Budapest 1984.

Marosi 1986 = MAROSI E., Megjegyzések a középkori magyarországi művészet liturgiai vonatkozásaihoz. In: „Mert ezt Isten hagyta...“ *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Szerk.: TÜSKÉS G. Bp. [1986], 88–116.

Mathews 1982 = TH. F. MATHEWS, „Private“ Liturgy in Byzantine Architecture. Towards a Re-appraisal. *CahArh* 30 (1982) 125-138.

Mavrodinov 1931 = N. MAVRODINOV, *Ednokorabnata i krästovidnata cärkva po bälgarskite zemi do kraja na XIV v.* Sofija 1931.

Mihajlov 1948 = S. MIHAJLOV, Razkopki v Pliska prez 1945–1947 g. *Razkopki i proučavanija* 3 (1948), 173-197.

Mijatev 1963-1964 = K. MIJATEV, Cím nélküli hozzászólás. In: *Ostrogorsky – Bošković et alii* (szerk.) 1963-1964, 1. köt, 387-407.

Mijatev 1974 = K. MIJATEV, *Die mittelalterliche Baukunst im Bulgarien.* Sofia 1974.

Miklós 1986 = MIKLÓS Zs., Nagymaros – Szent Mihály-hegy. *RégFüz* Ser I. 39 (1986), 99-100.

Miklós 1987 = MIKLÓS Zs., Nagymaros – Szent Mihály-hegy. *RégFüz* Ser I. 40 (1987), 105.

Miklós 1997 = MIKLÓS Zs., *Falvak, várak, kolostorok a Dél-Börzsönyben.* In: Váci Könyvek 8. Szerk. Zomborka, Márta. Vác, 1997. 7-153.

Mikó – Takács (szerk.) 1994 = *Pannonia Regia.* Művészet a Dunántúlon 1000-1541. Szerk.: MIKÓ Á. – TAKÁCS I. Budapest 1994.

Millet 1916 = G. MILLET, *L'École grecque dans l'architecture byzantine.* Paris 1916. Reprint: London 1974.

Minić 1980 = D. MINIĆ, Le site d'habitation médiéval de Mačvanska Mitrovica. *Sirmium* 11. Beograd, 1980.

Moravcsik 1938 = MORAVCSIK Gy., Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: *Emlékkönyv Szent István halálának 900. évfordulójára.* Szerk.: Serédy J. I. köt., Budapest 1938, 389-422.

Moravcsik 1984 = MORAVCSIK Gy., *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Bp. 1984.

Nagy 1973 = NAGY E., Előzetes jelentés a kaposszentjakabi apátság feltárásáról. *SMK* 1 (1973), 335-339.

Nagy 1994 = NAGY E., Zselicszentjakab. In: *Mikó – Takács (szerk.) 1994*, 71-72.

Ostrogorsky – Bošković et alii (szerk.) 1963–1964 = *Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines.* 1–3. kötet. Szerk.: G. OSTROGORSKY – Đ. BOŠKOVIĆ et alii. Beograd 1963-1964.

Oswald - Schaefer - Sennhauser 1971 = F. OSWALD – L. SCHAEFER – H. SENNHAUSER, *Vorromanische Kirchenbauten.* Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen. 3. Bd. München 1971.

Perocco – Salvadori 1976 = G. PEROCCO – A. SALVADORI, *Civiltà di Venezia.* Le origini e il medio evo. La stamperia di Venezia editrice, Venezia. [1976]

Pirigyi 1982 = PIRIGYI I., *A görögkatolikus magyarság története.* Nyíregyháza 1982.

Pirivatrić 1997 = S. PIRIVATRIĆ, *Samuilova država.* Obim i karakter. Vizantinološki Institut SANU, Posebna izdanja, knj. 21. Beograd 1997. [a borítón 1998-as keltezéssel!]

Popović, I. = I. POPOVIĆ, *Zlatni avarski pojas iz okoline Sirmijuma.* Beograd 1997.

Popović V. 1966 = V. POPOVIĆ, Sirmium, Sremska, lok. „Zidine” ili „Širingrad” u Mačvanskoj Mitrovici - Ranosrednjovekovna arhitektura. *AP* 8 (1966), 136-137.

Popović V. 1967 = V. POPOVIĆ, Sirmium - Mitrovica (Sremska i Mačvanska). *AP* 9 (1967), 131-138.

Popović, V. 1975 = V. POPOVIĆ, „Metodijev” grob i episkopska crkva u Mačvanskoj Mitrovici. *Starinar* N. S. 24-25 (1973-1974) Beograd 1975, 265-270.

Popović, V. 1980 = V. POPOVIĆ, Préface. Continuité culturelle et tradition littéraire dans l'église médiévale de Sirmium. In: Ercegović-Pavlović, S.: *Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica*. Sirmium 12. Beograd 1980, p. I-V.

Popović, V. 1993 = V. POPOVIĆ, Sirmium - grad careva i mučenika. In: *Rimski carski gradovi i palate u Srbiji*. Szerk.: Srežović, D. [kiállítási katalógus]. Galerija SANU 73, Beograd 1993, 15-27.

RbK = *Reallexikon der byzantinischen Kunst*. Szerk: Wessel, K. Band I. - VI. Stuttgart 1966-1997.

Regan - Nadilo 2010 = K. REGAN - B. NADILO, Preostale stare crkve u sjeverozapadnom dijelu Istre. *Gradjevinar* 62 (2010) /11, 1021-1033.

Restle 1973 = M. RESTLE, Höhlenkirchen. In: *RbK*, Bd. 3, Lief. 18, Stuttgart 1973, c. 247-252.

Révész 2011 = RÉVÉSZ É., *Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci - bolgár - magyar egyházi kapcsolatokhoz*. Doktori értekezés, Szeged 2011.

Soustal - Schellenwald - Theis 1995 = P. SOUSTAL P. - B. SCHELLENWALD - L. THEIS: Makedonien. In: *RbK* Bd. V. Lief. 39/40. c. 982 - 1215.

Stričević 1959 = Đ. STRIČEVIĆ, Đakonion i protezis u ranohrišćanskim crkvama. *Starinar* 9-10 (1958-1959), 59-66.

Takács I. (szerk.) 2001 = *Paradisum plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyaror- szágon. Szerk.: TAKÁCS I. Pannonhalma 2001.

Takács M. 1994 = TAKÁCS M., Mitrovica. In: *KMTL*, 460.

Takács M. 2000 = TAKÁCS M., Az észak-adriai térség és Magyarország 11-12. századi, korinthisáló oszlopfőinek a levélornamentikája. Összehasonlító elemzés. In: *A közép- k ri Dél-Alföld és Szer*. Szerk.: Kollár T. Szeged 2000, 523-557.

Takács M. 2002 = TAKÁCS M., Mitrovica. In: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Red.: Szentpéteri J. *Varia Archaeologica Hungarica* XIII/1 Budapest 2002.

Takács M. (sajtó alatt) = TAKÁCS M., *Byzantinische oder byzantinisierende Raumstrukturen der kirchlichen Architektur Ungarns des 11. Jahrhunderts*. Vergleichende Analyse auf Grund Balkansichen Parallelen. Mainz (sajtó alatt).

Tóth M. 1978 = TÓTH M., Stílusfejlődés Árpád-kori kőfaragványainkon. In: *ÁKK*, 29-51.

Tóth M. 1978b = TM (=Tóth M.): Visegrád. In: *ÁKK*, 97.

Tóth S. 1963 = TÓTH S., A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai I. *VMMK* 1(1963), 115-141.

Tóth S. 1994a = TÓTH S., A 11. századi magyarországi kőornamentika kérdéséhez. In: *Mikó – Takács (szerk.) 1994*, 54–71.

Tóth S. 2001a = TÓTH S., A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak a maradványai. In: *Takács I. (szerk.) 2001*, 229–266.

Török 1970 = TÖRÖK L., XI. századi palmettás faragványaink és a szekszárdi vállkő. *BÁMÉ*, 1 (1970) 96–154.

Uzsoki 1990 = UZSOKI A., A tihanyi Árpád-kori remetetelep régészeti kutatása. In: *Magyar Egyháztörténeti. Vázlatok 2* (1990) 35–41.

Vajay 1988 = VAJAY Sz., Veszprémvölgy és alapítói. *Levéltári Szemle* 38 (1988)/4, 20–24.

Valter 1982 = VALTER I., A pásztói monostor feltárása. *CommArchHung* 1982, 167–206.

RAUMSTRUKTUR DER ORTHODOXEN KLOSTERKIRCHEN IM UNGARN DES 11. JAHRHUNDERT

Unsere Studie ist ein kurzer Überblick über die Raumstruktur jener orthodoxen Klosterkirchen von Ungarn des 11. Jahrhunderts, wo der Grundriss und dadurch die Raumgestaltung mit der Mitteln der Archäologie bestimmbar war. Wir haben versucht, nicht nur die Raumstrukturen dieser Kirchen mit möglichst großer Wahrscheinlichkeit und Genauigkeit zu bestimmen, sondern auch die architekturgeschichtlichen Beziehungen dieser Bauten umzureißen.

Die Raumstruktur der folgenden Klosterkirchen des 11. Jahrhunderts war analysierbar: Sirmium – St. Ireneus-Kloster, Veszprémvölgy – Nonnenkloster, Visegrád – St. Andreas-Kloster, Zebegény – Höhlenkloster. Die Raumstruktur der aufgezählten Kirchen ist – unserer Meinung nach – aus drei verschiedenen Quellen ableitbar. Die Kirche des St. Ireneus-Klosters von Sirmium ist – wie das schon in der serbischen Fachliteratur festgestellt wurde – im Rahmen der provinziellen Architektur des Balkans des mittelbyzantinischen Zeitalters zu analysieren. Diese Schlussfolgerung kann man damit erklären, dass diese Klosterkirche entweder vor, aber vielleicht erst nach der Wende

des 10. – 11. Jahrhunderts gebaut wurde, als die Fundstelle: die Insel am Fluss Sau/Sava, südlich von Sirmium entweder unter byzantinischen, oder aber bulgarischen Herrschaft stand. (Die betreffende Insel kam erst in den Jahren 1071/1072 unter ungarische Oberhoheit, als die Kirche in ihrer frühmittelalterlichen Bauphase schon ein stehender Bau war.) Auch die Raumgestaltung der Kirche des Höhlenklosters von Zebegény ist im Rahmen der Architektur des mittelbyzantinischen

Zeitalters deutbar. Dementgegen kann man den Grundriss des Chores der Kirche des St. Andreas-Klosters aus dem Gebiet des Caput Adriae, d. h. aus Veneto, Istrien oder aber Dalmatien ableiten. Ferner verfügt die I. Bauphase der Kirche des Nonnenklosters von Veszprémvölgy – als ein einschiffiger Bau mit gerader Apside – über mitteleuropäische Parallelen.

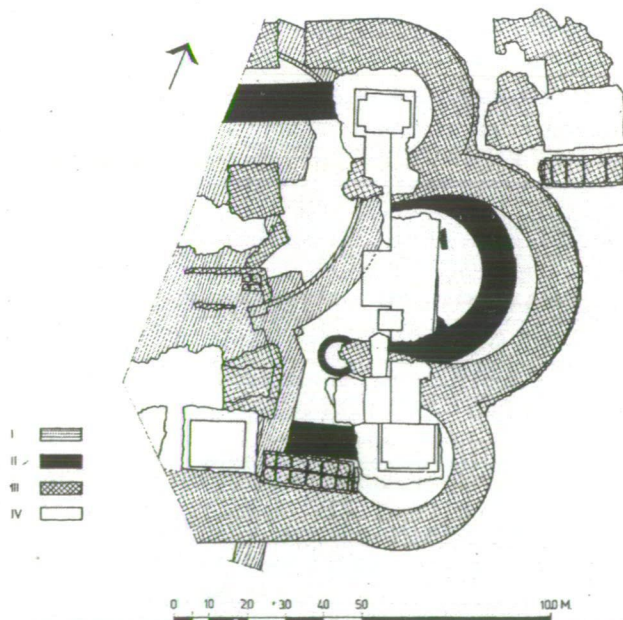
Die zwei letzten Beispiele zeigen darauf hin, dass die konfessionelle Zugehörigkeit einer Mönchsgemeinde im Ungarn des 11. Jahrhunderts nicht ein entscheidender Faktor bei der Auswahl des Baumeisters war. Kirchen der orthodoxen Klöster konnten gegebenenfalls auch Baumeister aus Norditalien, Dalmatien oder aber Mitteleuropa, mit einer Zugehörigkeit zur westlichen Kirche entworfen. Im Gegensatz dazu, zeigt die Kirche des Benediktinerklosters von Zselicszentjakab

darauf hin, dass die Baumeister aus dem byzantinischen Kulturkreis im Ungarn des 11. Jahrhunderts im Bau von Klosterkirchen beteiligt waren, die zur westlichen Kirche gehörten. Es ist demzufolge nicht richtig die Kirchen der orthodoxen Klöster von Ungarn des 11. Jahrhunderts

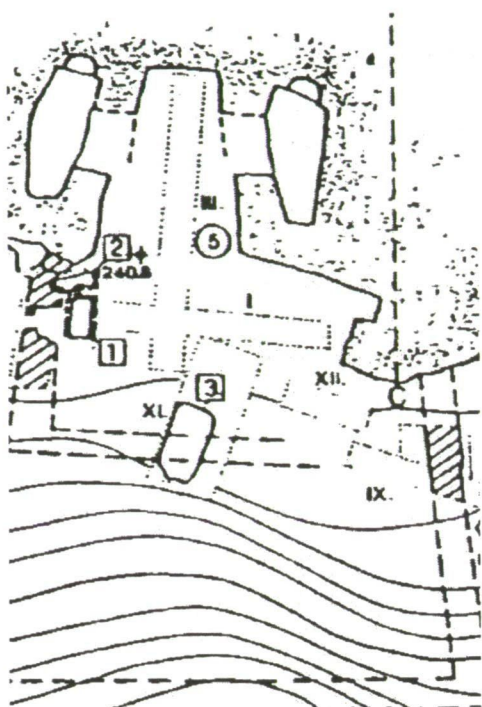
sozusagen automatisch als byzantinische Bauten zu betrachten, und man soll nach den Spuren der Tätigkeit der byzantinischen Baumeistern auch an den katholischen Kirchen des gegebenen Zeitalters suchen.

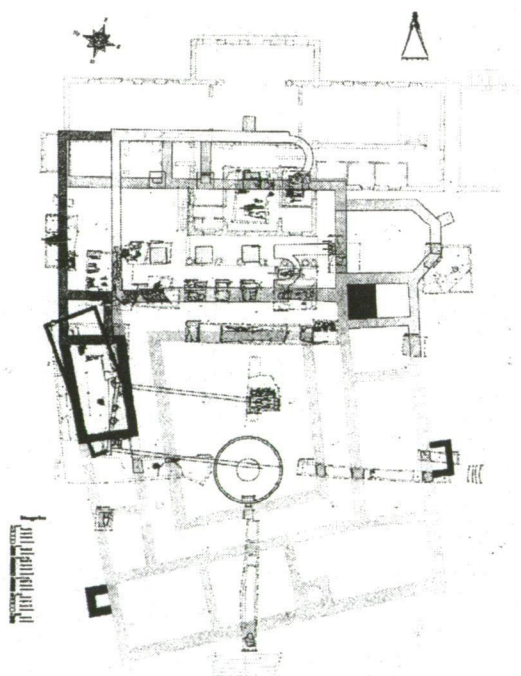
1. ábra: Sirmium / Száva-szentdemeter topográfiája

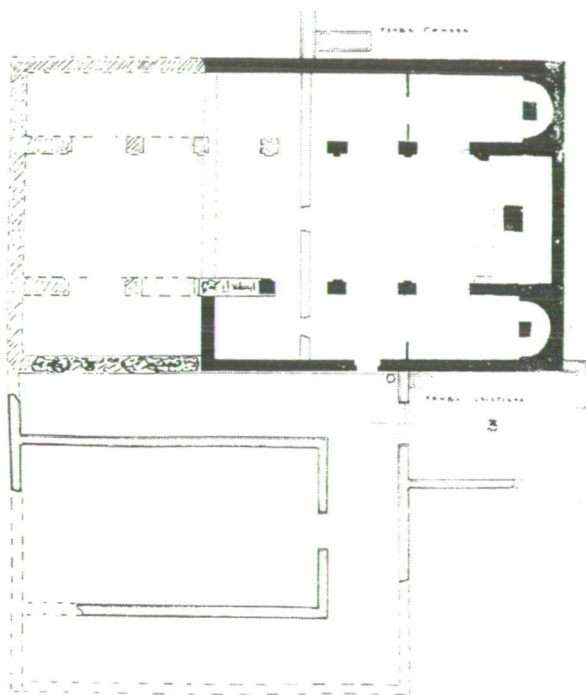
2. ábra: a szenternyei monostortemplom alaprajza (V. Popović és D. Minić nyomán)

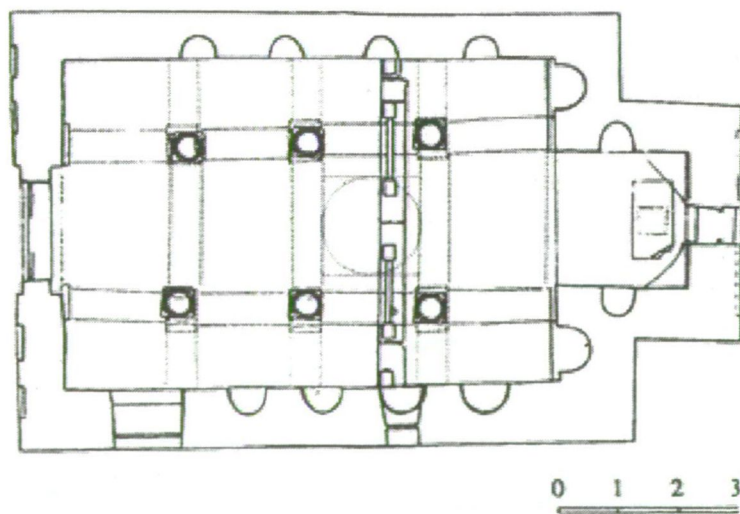
3. ábra: Zebegeň – Sziklateplom, ásatási alaprajz (Miklós Zs. nyomán)

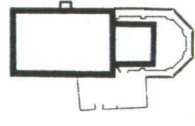
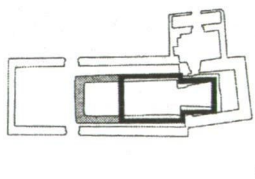
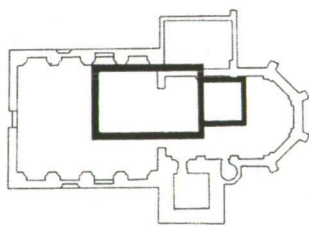
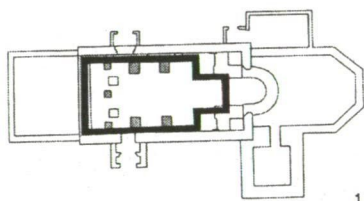
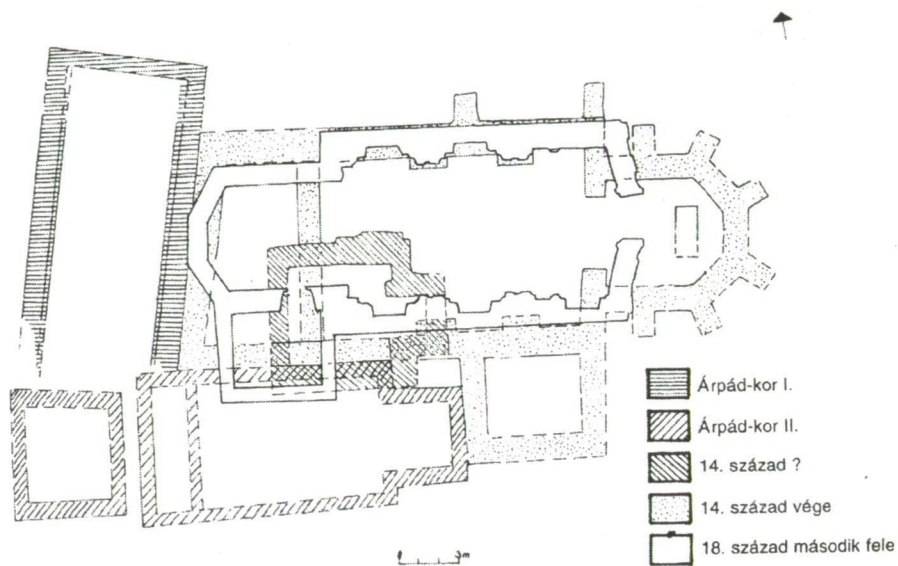
4. ábra: Visegrád – Szt. András monostora, ásatási alaprajz (Buzás G. nyomán)

5. ábra: Velence – S. Pietro di Castello (V. Dorigo nyomán)

6. ábra: Trau/Trogir – Sv. Martin (R. Bužančić nyomán)

7. ábra: Veszprémi Apáca kolostor, periodizált ásatási alaprajz (Fülöp A. – Koppány A. valamint Bodó B. nyomán)